

Adabiy tilning belgisi, uning meyori qoidalarga asoslanganlik printsipi

Yoqub Siddiqovich Saidov
Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya: Tilning lugʻat tarkibidagi hamma soʻzlar ham adabiy tilning meʼyori sifatida qabul qilinmaydi. Bunday soʻzlar jumlasiga shevalarga xos soʻz va iboralar, jargonlar va maxsus kasb-hunar leksikasini misol sifatida aytish mumkin. Adabiy tili muayyan xalqning barcha ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy va maʼrifiy ehtiyoji va talablariga toʻliq xizmat qiladigan, davlat rasmiy hujjatlari, fan-texnika, taʼlim, matbuot, radio va televidenie, teatr va badiiy adabiyot tilidir. Bu meʼyorlar til birliklarini nutqda qanday qoʻllashni, bir xillikni belgilab beruvchi qoidalar yigʻindisidir. Bunday meʼyorlar har xil (leksik, fonetik, orfografik, grammatik) boʻladi.

Kalit soʻzlar: yozuv, adabiy meyor, adabiy tilning ozaki va yozma usuli, adabiy til uslublari, umumxalq tili, sheva, lagʻja

Sign of a literary language, its standard rules-based principle

Yakub Siddikovich Saidov
Bukhara State University

Abstract: Not all words in the vocabulary of a language are accepted as the norm of a literary language. Examples of such words are words and phrases characteristic of dialects, slang and special professional vocabulary. Literary language is the language of state official documents, science and technology, education, print, radio and television, theater and fiction, which fully satisfies all the socio-political, economic, cultural and educational needs and demands of a particular people. A sign of a literary language is the presence of norms based on certain rules. These standards are a set of rules that determine the order of use of linguistic units in speech and their uniformity. Such standards are different (lexical, phonetic, spelling, grammatical).

Keywords: writing, literary standard, oral and written method of literary language, styles of literary language, folk language, dialect, humor

Adabiy tilning belgisi unda maʼlum qoidalarga asoslangan meʼyorlarning boʻlishidir. Bu meʼyorlar til birliklarini nutqda qanday qoʻllashni, bir xillikni belgilab beruvchi qoidalar yigʻindisidir. Bunday meʼyorlar har xil (leksik, fonetik, orfografik, grammatik) boʻladi.

Umumxalq tilining lugʻat tarkibidagi hamma soʻzlar ham adabiy tilning meʼyori sifatida qabul qilinmaydi. Bunday soʻzlar jumlasiga shevalarga xos soʻz va iboralar, jargonlar va maxsus kasb-hunar leksikasini misol sifatida aytish mumkin. Adabiy tili muayyan xalqning barcha ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy va maʼrifiy ehtiyoji va talablariga toʻliq xizmat qiladigan, davlat rasmiy hujjatlari, fan-texnika, taʼlim, matbuot, radio va televidenie, teatr va badiiy adabiyot tilidir.

Adabiy tilning ikki - ogʻzaki ham yozma koʻrinishi mavjud. Har qanday adabiy til xalq ogʻzaki nutqi asosida shakllanib, shu xalq tiliga xos shevalarni umumlashtiradi va barcha sheva vakillari uchun tushunarli shakl oladi. Rivojlangan adabiy tilsiz boy madaniyatga ega xalq boʻlishi mumkin emas. Shu maʼnoda adabiy til jamiyatning dolzarb muammolaridan hisoblanadi. Adabiy til bilan milliy til tushunchalari maʼlum farqqa ega. Adabiy til xalqning tarixan har qanday davrida shakllanishi mumkin. Milliy til esa shu tilning egasi boʻlgan xalq millat boʻlib shakllanganda yuzaga keladi. Milliy til adabiy til vazifasini oʻtaydi, lekin har qanday adabiy til darhol milliy tilga aylana olmaydi.

Uslub. Adabiy til tarixi fanining eng muhim vazifalaridan biri yozma manbalar - badiiy, tarixiy, publitsistik, ilmiy-ommabop, hujjatli asarlar tilini oʻrganish, ularda adabiy tilning aks etishi va taraqqiyot jarayonini ochib berish, hozirgi adabiy tilning ularga munosabatini belgilash bilan birga ularning uslublarini ham aniqlashdan iborat. Adabiy til tarixi va uning taraqqiyotini ochib berishda ikki - tarixiy va uslubiy jihatlar alohida eʼtiborga olinadi. Ular bir-biri bilan oʻzaro bogʻliq holda oʻrganiladi.

Uslub - tilning inson faoliyatining muayyan sohasi bilan bogʻliq vazifalariga koʻra ajratilishi. Kishilar faoliyatning barcha sohalarida aloqa qilish jarayonida tildagi leksik, frazeologik, grammatik va fonetik vositalarni tanlash va ishlatishda bir-birlaridan maʼlum darajada farq qiladilar. Umumxalq tili doirasida til vositalarining bunday tanlab olinishi nutqning xilma-xil koʻrinishlarining paydo boʻlishiga olib keladi.

Uslub tarixiy kategoriya boʻlib, jamiyat taraqqiyoti bilan bevosita bogʻliq holda oʻzgarib turadi. Shuningdek uslub adabiy janrlar taraqqiyotiga ham aloqadordir. Til birliklarining qoʻllanishi meʼyorlari asar janriga koʻra belgilanadi. Shuning uchun ham adabiy til uslublarining tasnifida yozma manbalarning janr xususiyati hisobiga olinadi. Adabiy til rivojining turli davrlarida adabiy uslublarning qoʻllanish mavkei oʻzgarib boradi. Nutqning ifoda maqsadiga va mazmuniga, ekspressivligiga koʻra uslublar turli xil boʻladi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilidagi uslublarning quyidagi turlarini koʻrsatish mumkin.

I. Til uslubi. Buning oʻzi kitobiy uslub va soʻzlashuv uslubi sifatida ikkiga boʻlinadi. Kitobiy uslub adabiy-badiiy uslub ham deb ataladi va u ikki guruhga boʻlinadi: poetik uslub va prozaik uslub.

II. Nutq uslubi. U aloqa uslubi va estetik-alloqa uslubi, deb ikkiga ajraladi.

Aloqa uslubi o'z navbatida so'zlashuv uslubi, ilmiy bayon uslubi, publitsistik uslub, rasmiy-ish uslubiga bo'linadi. Estetik-alloqa uslubiga badiiy adabiyot uslubi kiradi.

Publitsistik uslub ijtimoiy-siyosiy so'z va iboralarning keng qo'llanishi, janrlarning xilma-xilligi bilan boshqa uslublardan ajralib turadi. Shunga ko'ra u ijtimoiy-publitsistik uslub ham deb ataladi va unga gazeta-jurnal, adabiy-tanqidiy ishlar, maqolalar va ocherklar uslubi kiritiladi. Mazkur uslub, asosan, ijtimoiy-siyosiy adabiyotlar va vaqtli matbuotda o'z ifodasini topadi. Publitsistik uslub ommabop uslub, matbuot uslubi kabi atamalar bilan ham ataladi.

Badiiy uslub esa boshqa uslublardan o'zining obrazlilik va estetik zavq uyg'otish hamda ta'sir etish vazifasiga ko'ra ajralib turadi. Ilmiy, rasmiy, publitsistik kabi uslublarda ijtimoiy hayotning u yoki bu sohasi qisman ifodalansa, badiiy uslubda esa inson va u bilan bog'liq barcha jihatlar ifoda etiladi. Uning muhim xarakterli xususiyati shundaki, unda turli kasb-qor, fan-texnika, xalqning maishiy hayotiga tegishli turli so'zlar qo'llaniladi. Bu uslubda til birliklari obraz va manzaralar yaratadi, u kishilarning badiiy-estetik didini takomillashtirish uchun qo'llaniladi.

Badiiy uslubda har bir muallif o'ziga xos so'z ishlatish usullaridan foydalanadi. Shu sababli ijodkorlar hammaga ma'lum til vositalaridan o'zigagina xos usulda foydalanishga harakat qiladi. Obrazlilik publitsistik va so'zlashuv uslubida ham mavjud bo'ladi. Biroq ular ko'pchilik tomonidan ko'p marta ishlatilgan obrazlilikdir. Badiiy uslubda esa obrazlilik yangi va ta'sirchan bo'ladi.

Badiiy uslub til materialini qamrab olish imkoniyatining kengligi, umumxalq tilida mavjud bo'lgan barcha lug'aviy birliklarning qo'llanilishi, ekspressiv, tasviriy vositalar va badiiy san'atlarning ko'p ishlatilishi, so'zlarning obrazli va ko'chma ma'nolarda qo'llanishi kabi belgilari bilan o'zga uslublardan ajralib turadi. Bunday imkoniyat boshqa vazifaviy uslublarda chegaralangandir. Boshqa uslublarda dialektizmlar, jargonlar, varvarizmlardan, dag'al so'zlardan foydalanish o'rinsiz bo'lsa, badiiy uslubda ularni o'rni bilan qo'llash imkoniyati mavjud.

Izoh sifatida aytish mumkinki, badiiy adabiyotning barcha janrlarida so'z ishlatish imkoniyatiga bir xil mezon bilan yondashib bo'lmaydi. Har bir adabiy janr o'zining tasvir va so'z qo'llash mezoniga ega. Masalan, she'riy asarning til vositalari bilan prozaik asarning til vositalari muayyan darajada farq qiladi. Ochun, oraz, samo, mujda so'zlari, asosan, she'riyatda qo'llanilsa, prozaik asarlarda esa ularning sinonimlari – dunyo, yuz, osmon, xushxabar so'zlari keng ifoda etiladi. Biroq she'riyatga xos uslublar bilan nasrga xos uslublarning aralash holda qo'llanilishi holatlari ham uchraydi. Badiiy uslubda tasviriy vositalar (uslubiy figuralar), chunonchi, o'xshatish, sifatlash, metafora, jonlantirish, inversiya, ritorik so'roq, takror, ellipsis kabilar faol qo'llaniladi.

Adabiy til uslubi muayyan darajada xalqning moddiy va ma'naviy hayotida yuz beradigan o'zgarishlarga bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarish va savdoning rivojlanishi, markazlashgan yirik davlatlarning yuzaga kelishi yoki inqirozga uchrashi, ilm-fan va adabiyotning taraqqiyoti kabi ijtimoiy-tarixiy omillar til taraqqiyotiga, o'z navbatida, uning uslublari tizimiga ham ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ё Саидов. Жадидлар ва Ойбек/Адабиёт ва таржима: Илмий мақолалар тўплами. Т.: Зарқалам, 83-85
2. СЁ Сиддиқович. Бехбудийнинг «Тил масаласи» мақоласи хусусида. Педагогик маҳорат. –Бухоро 1 (2), 41-46
3. Ё Саидов. Жадид поэтик асарлари тилидаги янги сўзлар таҳлили. Бухоро давлат университети илмий ахбороти.-Бухоро 1, 59-64
4. Ё Саидов. Жадид шеърисидаги қадимги туркий лексика. Ўзбек тили ва адабиёти 2, 100-105
5. Ё Саидов. Жадид лирик асарларидаги арабий лексика ва унинг мавзуй таснифи. Илм сарчашмалари.-Урганч 7, 38-40
6. Ё Саидов. Жадидларнинг ўзбек лингвистик терминологиясини шакллантириш ва ривожлантиришдаги ўрни. Бухоро давлат университети илмий ахбороти.-Бухоро 4 (52), 42-46
7. Ё Саидов. Каримбек Камий лирик асарларидаги антонимларнинг айрим хусусиятлари. Вестник каракалпакского государственного университета имени Бердаха 17 (3-4 ...
8. Ё Саидов. Чўлпон мақолаларида тил масаласи/Илм-у адаб jabhasida 60 yil: Илмий мақолалар тўплами. Бухоро: БухДУ, 61-64
9. СЁ Сиддиқович. Абдулла Бадрий драмаларидаги шевага хос унсурлар. Илмий мақолалар тўплами. –Бухоро: БухДУ 4 (2), 38-42
10. ЁС Саидов, М Убайдуллоева. Анвар Обиджоннинг ўхшатишлардан фойдаланиш маҳорати. Science and Education 4 (6), 985-989
11. ЁС Саидов. История Узбекского литературного языка, вопрос формирования национального языка воззрения просветителей жадидов. Science and Education 3 (5), 2085-2090
12. ЁС Саидов. Абдулхамид Мажидий шеърисидаги метафораларнинг лингвопоэтикаси. Вухоро davlat universiteti tahririyat 1 (2), 31
13. УН Бозорова, ЁС Саидов. жадид шеърисидаги қадимги туркий лексиканинг мавзуй таснифи. международный журнал искусство слова 3 (4)
14. ЁС Саидов. Фитратнинг имло масаласига муносабати. Илмий мақолалар тўплами. –Бухоро: БухДУ 2 (1), 27-30

15. ЁС Саидов, ДШ Шарипова. Рамзнинг лексик - семантик хусусиятлари. *Buxoro davlat universiteti tahririyat* 4 (2), 102
16. YS Saidov. About the language of the work «gulistoni bit-turkiy». *Scientific reports of Bukhara State University* 3 (1), 97-102
17. Г Муродов, Ё Саидов. Лингвохудожественные особенности сравнения в узбекской поэзии (на примере стихов э. Вохидова). *Страны. Языки. Культура: сборник материалов XI-й международной научно ...*
18. СЁ Сиддиқович. Тематические группы лексики, заимствованной из западноевропейских языков посредством русского языка (на материале узбекской жадидской поэзии). *Современная филология: Материалы II междунар. науч. конфер.* 2 (4), 92-95
19. СЁ Сиддиқович. Абдулхамид Маждий шеъриятидаги синонимларнинг айрим хусусиятлари. Тилнинг лексик-семантик тизими ва қиёсий типологик изланишлар: синхрония ...
20. СЁ Сиддиқович. Жадид шеърий асарларидаги синекдохалар ва уларнинг услубий-бадний хусусиятлари. *Бухоро давлат университети илмий ахбороти* 3 (3), 88-91
21. СЁ Сиддиқович. XX аср бошлари ўзбек шеърияти тилида арабий лексика. Проблемы и перспективы развития филологии на современном этапе: *Межвузовский ...*
22. СЁ Сиддиқович. *Ўzbek cedid edebiyatinda og`uz dillerine özgü unsurlar. Filologiya məsələləri* 3 (3), 798-804
23. СЁ Сиддиқович. Жадидларнинг лингвистик эстетика ривождаги ўрни. *Цветаевские чтения. Текст и контекст: лингвистический, литературоведческий и ...*
24. СЁ Сиддиқович. Алишер Навоий ва Фитрат. Алишер Навоий ижодида оила, таълим ва тарбия масалалари: *Республика илмий ...*
25. СЁ Сиддиқович. Фитратнинг «Девону луғотит турк» асарига оид тадқиқоти. *Филология масалалари: Илмий мақолалар тўплами* 5 (5), 109-112.
26. СЁ Сиддиқович. Абдулхамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: *Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан* 2 ...
27. СЁ Сиддиқович. Абдулхамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: *Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан ...*
28. СЁ Сиддиқович. Абдулхамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: *Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан ...*

29. СЁ Сиддиқович. Ўзбек тили лексикологиясининг шаклланиши ва ривож. Тилнинг лексик-семантик тизими ва қиёсий типологик изланишлар: синхрония ...

30. СЁ Сиддиқович. Фитрат ва миллий тил ривож муаммолари. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. —Тошкент 1 (2 ...